

وضعیت و روند امید در جامعه ایران براساس داده‌های پیمایش‌های ملی*

مهربان پارسامهر^۱، حسین امامعلی‌زاده^۲

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۵، تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۱۲/۲۴)

چکیده

بروز وضعیت‌های نامطلوب در مقاطع مختلف، در هر جامعه‌ای محتمل است. اما آنچه مهم بوده، کیفیت مواجهه جامعه با این وضعیت‌های بغرنج است؛ از جمله این قبیل موارد می‌توان از وضعیت امید در جامعه نام برد؛ اینکه آیا در بین شهروندان، امیدی به بهبود اوضاع وجود دارد یا خیر. دیدگاه شهروندان درخصوص مقایسه حال با گذشته، ارزیابی حال و میزان امید به آینده در حوزه‌های مختلف به دلیل اثرات و پیامدهای متعدد آن، بسیار مهم است. براین اساس، هدف مقاله حاضر، ارائه تصویری از وضعیت امید و نگرش نسبت به حال و آینده در جامعه ایران و روند تغییرات آن براساس دیدگاه پاسخگویان در پیمایش‌های ملی است. در این راستا، با استفاده از روش تحلیل ثانویه به گزارش‌های پیمایش‌های ملی سنجش «ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان» که تاکنون سه موج آن در سال‌های ۱۳۷۹، ۱۳۸۲ و ۱۳۹۴ اجرا شده، و پیمایش‌های ملی «سنجش سرمایه اجتماعی کشور» (موج‌های ۱۳۸۴، ۱۳۹۳ و ۱۳۹۷) که در آنها گویه‌ای برای سنجش امید یا نگرش به حال و ارزیابی از آینده وجود داشت، مراجعه شد. یافته‌ها نشان داد که به صورت کلی، در خصوص ارزیابی وضعیت حال، همواره بیش از ۸۵ درصد پاسخگویان از وضع موجود رضایت نداشته و به ضرورت اصلاح اشاره کرده‌اند. همچنین، بررسی روند تغییر امید یعنی شاخص‌های مقایسه وضعیت فعلی جامعه با گذشته و همچنین نگرش نسبت به آینده جامعه و شاخص‌های آنها (همچون شکاف طبقاتی، وضعیت اقتصادی و وضعیت رفاهی، نشاط، میزان رواج ویژگی‌های اخلاقی مثبت) بیانگر آن بود که ارزیابی از وضعیت فعلی و آتی جامعه در شاخص‌های مورد بررسی مطلوب نبود زیرا همواره درصد قابل توجهی از پاسخگویان در گزینه‌های ناامیدانه (بدتر شدن وضعیت) جای گرفته‌اند و رهگیری روند تغییرات نشان داد با مرور زمان در برخی شاخص‌ها روند فرسایشی و در برخی دیگر بهبود نسبی رخ داده است.

کلیدواژه‌ها: امید، پیمایش‌های ملی، روند تغییر امید، شاخص‌های امید، تحلیل ثانویه.

* مقاله علمی پژوهشی؛

Doi: <http://10.22034/JSI.2023.560321.1613>

۱ دانشیار گروه تعاون و رفاه اجتماعی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه یزد، یزد، ایران parsamehr@yazd.ac.ir

۲ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی گرایش بررسی مسائل اجتماعی ایران دانشگاه یزد، یزد، ایران؛ (نویسنده

مسئول)

emamalizadeh@gmail.com

مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره بیست و سوم، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۱، ص ۲۸-۳

مقدمه

در زندگی فردی یا حیات اجتماعی جوامع، همواره لحظه‌هایی پیش می‌آید که نامطلوب است و مطلوب، رفع گره‌ها، اصلاح امور و دستیابی به خواسته هاست. جریان زمان رو به پیش است؛ رو به سوی آینده. آیا آینده بهتر خواهد بود یا نه؟ امید و امیدواری از جمله هیجان‌های خوشایندی است که باعث انبساط خاطر و آرامش ذهنی فرد می‌شود و از جمله مهم‌ترین مؤلفه‌های درونی و عاطفی کیفیت زندگی انسان معاصر که نمودی اجتماعی نیز می‌یابد، پدیده امید است. امید در کنار متغیرهایی همچون شادی، به‌عنوان ملزومات روح و جسم انسان، در سال‌های اخیر مورد توجه و مطالعه روان‌شناسان، پزشکان، جامعه‌شناسان و حتی اقتصاددانان قرار گرفته است. امید به واسطه ایجاد حس مثبت، کاهش تنش‌ها و غیره بر سلامت روحی و جسمی نیز اثرگذار است. به همین سیاق، خرمائی و همکاران (۱۳۹۳: ۴) ناامیدی را از مظاهر افسردگی می‌دانند در حالی که می‌توان استدلال کرد افسردگی می‌تواند از پیامدهای درجه اول ناامیدی باشد (به عنوان مثال علیزاده اقدم، ۱۳۹۱: ۳). بنسون^۱ (۲۰۰۶)، به نقل از افشانی و جعفری، (۱۳۹۵: ۷) هم پس از مرور مطالعات مربوط به امید نتیجه می‌گیرد که این متغیر با سلامت جسمی و روانشناختی، تفکر مثبت و روابط اجتماعی رابطه مثبت دارد.

پیامدهای امید تنها در سطح فردی باقی نمی‌ماند و به سرعت نمود اجتماعی پیدا می‌کند. در همین راستا، پیوتر زتومکا^۲ امیدواری و تمایل به آینده را یکی از خلیقات اجتماعی افراد دانسته و آن خلیقات را در ایجاد فرهنگ اعتماد در جامعه دخیل می‌داند (زتومکا، ۱۳۸۴: ۱۴۵). به بیان دیگر، دوره‌های طولانی برآورده نشدن آرزوها و انتظارات موجب ظهور نگرش‌های بدبینانه‌ای می‌شود که با فرایند جامعه‌پذیری از نسلی به نسل دیگر قابل انتقال است. گسترش چنین روحیه بدبینانه‌ای، هرچه بیشتر به انفعال اجتماعی دامن می‌زند. از این رو، جلب مشارکت فعال مردم در حیات اجتماعی و پیشبرد استراتژی توسعه ضرورت دارد (صفری شالی و طوافی، ۱۳۹۷: ۵). این امر، بیانگر اثر امید بر پدیده‌های کلان و پهن دامنه همچون اقتصاد است. چندان که پیرس^۳ بر این نظر بود که امید یک تمایل یا انتظار است و نه یک عقیده یا آگاهی که دلایل عقلانی داشته باشد. اما در مسیر توسعه عقلانی برای آنکه جامعه‌ای علم‌محور از عقل استفاده کند، امید اگرچه

1 Benson

2 Piotr Sztompka

3 Pierce

مبنایی مستدل ندارد، شرطی لازم است. این امید به همان میزان برای دانش، بنیادین است که امید مؤمنانه برای ایمان و مذهب (پیترز، ۱۳۹۵ به نقل از کیانی، ۱۳۹۷: ۱۴). به بیان دیگر، امیدوار بودن به آینده، پیامدهای مختلفی برای افراد دارد که در بالاترین سطح آثار خود را در قالب پیشرفت یا رکود و توقف جامعه نشان می‌دهد (گیتی قریشی، ۱۳۸۸).

نداشتن امید به آینده، شاخصی از رکود و توقف جامعه، سرخوردگی و انفعال آن محسوب می‌شود. چندان که برخی تحقیق‌ها صحت این ادعا را تأیید کرده‌اند (مثلاً، جهانگیری و محمدی، ۱۳۹۷). فردی که با جامعه به طور عام و نظام سیاسی-اجتماعی به طور خاص احساس خصومت می‌کند یا دل‌سرد و بی‌اعتناء می‌شود، ممکن است از مشارکت اجتماعی کناره‌گیری کند و به صف افراد بی‌تفاوت بپیوندد که این مسئله ساختار اجتماعی را با شکنندگی روبرو می‌کند (راش، ۱۳۸۱: ۵). چنین جامعه‌ای انگیزه لازم برای پیشرفت را از دست خواهد داد و ناهنجاری‌های مختلف روانی و اجتماعی آن گسترش خواهد یافت. هر چه افراد جامعه نسبت به زندگی و جامعه خود امیدوارتر باشند، میزان مشارکت آن‌ها در ساختن جامعه بیشتر خواهد بود و در مقابل به میزانی که افراد نسبت به زندگی، نظام اجتماعی و سیاسی ناامید باشند، میزان مشارکت کمتری در ساختن جامعه خواهند داشت و همین افراد نیرویی در تخریب جامعه و زندگی خواهند بود (ارجمندنیا، ۱۳۹۱، به نقل از صفری شالی و طوافی، ۱۳۹۷: ۳). به علاوه، می‌توان تصور کرد که ممکن است افراد یا گروه‌های ناامید از استراتژی منفعلانه بی‌تفاوتی و کناره‌گیری عبور کرده به مکانیسم‌های جایگزینی همچون مهاجرت (چیزی که در پدیده مهاجرت نخبگان دیده می‌شود)، یا مکانیسم‌های فعالانه‌تری برای تغییر شرایط روی آورند که در چنین حالتی امکان ظهور جنبش‌های اصلاحی، آشوب و در نهایت انقلاب و دگرگونی در ساختارهای سیاسی یا فرهنگی تولید کننده ناامیدی محتمل است. به بیان دیگر، ناامیدی پدیده‌ای است که در حالت انفعال به افسردگی و انزوا و در حالت فعال به مهاجرت، شورش و انقلاب ختم می‌شود.

در همین راستا و به واسطه اهمیت موضوع و تأثیر این مسئله در موفقیت برنامه‌های کلان توسعه پایدار، بند «ب» ماده ۹۷ برنامه چهارم توسعه صراحتاً دولت را مکلف کرده بود تا به منظور پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی نسبت به تهیه طرح جامعی برای بسط و گسترش روحیه نشاط، شادابی، امیدواری، اعتماد اجتماعی، تعمیق ارزش‌های دینی و هنجارهای اجتماعی اقدام کند. البته در برنامه‌های توسعه بعدی از جمله در برنامه ششم در ماده ۲ ذیل ضرورت

کاهش آسیب‌های اجتماعی و در ماده ۸۰ نیز به شکل دیگری بر این مهم تأکید شده است. بر این اساس، در نظر گرفتن این مقوله در پژوهش و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و فرهنگی کلان، مستلزم شناخت و بررسی دقیق و علمی وضعیت این پدیده است. براین اساس، سوال اصلی تحقیق این است که وضعیت امید به آینده در بین شهروندان جامعه ایران چگونه است و در سال‌های اخیر چه تغییراتی داشته است؟ در این راستا، هدف اساسی پژوهش، ارائه تصویری از وضعیت امید در بین شهروندان ایرانی و نگرش آنها نسبت به آینده و روند تغییرات آن در سال‌های اخیر براساس پیمایش‌های ملی موجود است.

پیشینه تجربی

قدیمی‌ترین پژوهش‌هایی که از واژه امید برای ایران یا ایرانیان استفاده کرده‌اند، در خصوص امید به زندگی است. برخلاف معنای ظاهری این واژه، امید به زندگی چندان ربطی به فرد ندارد بلکه عمدتاً متأثر از وضعیت نظام بهداشتی بوده و به معنای میانگین سال‌هایی است که افراد یک جامعه زنده می‌مانند. مطالعه امید با رویکرد اجتماعی موضوعی نسبتاً جدید بوده و در سال‌های اخیر، توجه خاصی به این مفهوم شده است. از جمله می‌توان به همایش «امید اجتماعی در ایران» اشاره کرد که اواخر سال ۱۳۹۶ به همت موسسه مردم نهاد «رشد، حمایت، اندیشه» (رحمان) در دانشگاه علامه طباطبایی تهران برگزار و حاصل آن کتابی با عنوان «امید اجتماعی؛ چیستی، وضعیت و سبب شناسی» شد که با تلاش هادی خانیکی تنظیم و توسط پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی به چاپ رسید. این همایش موجی از توجه به مفهوم امید را ایجاد کرد. البته، پیش از این همایش، تحقیقاتی در حوزه امید و با نگاه شناسایی همبسته‌ها و عوامل اثرگذار بر آن انجام شده بود. لازم به اشاره است که شناسایی همبسته‌ها امری متفاوت از تحلیل وضعیت امید (هدف مقاله حاضر) است. البته در برخی از این تحقیقات، به وضعیت امید نیز اشاره شده است اما از آنجا که جامعه آماری این تحقیقات، نه عموم مردم بلکه اقشار خاصی همچون دانشجویان یا دانش آموزان هستند، نتایج آنها چندان قابلیت مقایسه با یافته‌های مقاله حاضر را ندارد. زیرا اولاً ابزار سنجش امید و همچنین جامعه آماری آنها متفاوت است، ثانیاً در سطح خرد و در یک جامعه محدود انجام شده‌اند در حالی که یافته‌های این مقاله، تجمیع نتایج کل کشور است. با این حال، در جدول زیر، خلاصه‌ای از یافته‌های تحقیق‌هایی که در زمینه امید اجتماعی یا امید به آینده {در سطح آینده جامعه} هستند، ارائه شده است.

محقق	همبسته‌های امید
فاضل‌زاده (۱۳۸۵)	رضایت از زندگی، رابطه با والدین و درآمد خانواده بیشترین همبستگی را با امید به آینده داشتند و از بین عوامل اجتماعی متغیر رضایت از کشور تنها عامل تأثیرگذار بر امید به آینده بود.
علیزاده اقدم (۱۳۹۱)	امید دانشجویان به آینده از میزان دینداری، انسجام و اعتماد اجتماعی و سرمایه فرهنگی متأثر است. وی نتیجه می‌گیرد که امید به آینده، بیش از ویژگی‌های فردی از عوامل ساختاری متأثر است.
افراسیابی و همکاران (۱۳۹۴)	محدودیت‌های اجتماعی، نابرابری‌های جنسیتی و سرخوردگی‌های ایجاد شده از سوی جامعه ارتباط منفی و بهره‌مندی از سرمایه‌های اقتصادی و هویت حرفه‌ای رابطه مثبت با امید به آینده دانشجویان دارند.
افشانی و جعفری (۱۳۹۵)	سرمایه اجتماعی و ابعاد آن (اعتماد، هنجارهای اجتماعی و شبکه اجتماعی) با امید به آینده در دانشجویان رابطه مستقیم و معناداری دارد.
مردانی فر (۱۳۹۶)	پای‌بندی دینی، احساس محرومیت نسبی، سرمایه اجتماعی و پایگاه اجتماعی- اقتصادی دانشجویان با امید به آینده رابطه معناداری دارند.
قاری قرآنی (۱۳۹۳)	احساس محرومیت و احساس انومی رابطه معکوس و دین‌داری رابطه مستقیم با امید به آینده دارند.
والری برایثویت (۲۰۰۴)	امید جمعی برآیند ترکیب سه عنصر مهم اجتماعی تعهد به اهداف مشترک، اثربخشی جمعی (از طریق مشارکت دموکراتیک) و احساس عضویت در گروه و اعتماد به مسیرهای نهادی برای رسیدن به هدف‌های جمعی است.
مورگان (۲۰۱۶)	مسئولیت جامعه‌شناسی صرفاً در توصیف آنچه هست یا آنچه بوده است، خلاصه نمی‌شود بلکه می‌تواند به توصیف چشم‌انداز امیدوارکننده‌ای از آنچه می‌تواند باشد بازگردد.
گاویلانو و همکاران ۱ (۲۰۱۸)	اثر منابع خارجی امید (خانواده، همسالان و معنویت) تأیید شد اما منابع درونی امید اثر معناداری نداشتند.
لی ^۲ و همکاران (۲۰۱۹)	برخورداری از وضعیت اجتماعی-اقتصادی بالاتر امیدواری بیشتری تولید می‌کند.
گوانگ‌کان ^۳ و همکاران (۲۰۲۰)	حمایت اجتماعی در افزایش میزان امید در بین نوجوانان موثر بوده است.
حسن اسلیح ^۴ و همکاران (۲۰۲۰)	آن دسته از فلسطینی‌ها که کارایی گروه خود را برای تحقق خواسته‌هایشان درک می‌کنند، در زمان رویارویی با مشکلات و موانع می‌خواهند به تغییر اجتماعی امیدوار باشند.
سیموئز ^۵ و همکاران (۲۰۲۱)	کیفیت حمایت اجتماعی در میزان ارضای نیازهای اساسی، موجب امیدواری جوانان می‌شود

نزدیک‌ترین مطالعه به تحقیق حاضر، توسط امیرپناهی و همکاران (۱۳۹۷) با عنوان وضعیت سنجی امید اجتماعی در ایران (تحلیل ثانویه پیمایش وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی) است. آنها در این پژوهش با تحلیل ثانویه داده‌های طرح ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و

1 Gavillano

2 Lei

3 Guangan

4 Hassan-Aslih

5 Simões

اخلاقی ایران در سال ۱۳۹۵ سعی در ارائه نیم‌رخ و سیمای امید اجتماعی استان‌های کشور داشتند. برای این منظور علاوه بر توصیف کلی شاخص امید اجتماعی کشور، رابطه ارزیابی افراد از گذشته، حال و آینده براساس یک شاخص ترکیبی، در بین استان‌های کشور بررسی و مقایسه شده است. نتایج این مطالعه نشان داد که بین ارزیابی افراد از زمان حال با ارزیابی از گذشته و آینده رابطه معناداری وجود دارد. همچنین با احتساب شاخص ترکیبی امید اجتماعی، چنین نتیجه گرفته‌اند که اولاً در مجموع میانگین امید اجتماعی در بین ایرانیان برای ده سال آینده منفی و رو به کاهش است و ثانیاً تفاوت و نابرابری در امید اجتماعی به آینده در بین استان‌ها بیشتر خواهد شد. تفاوت تحقیق حاضر با پژوهش اشاره شده، آن است که علاوه بر کنکاش در داده‌های سایر موج‌های پیمایش‌های ارزیابی تغییرات فرهنگی، پیمایش‌های سرمایه اجتماعی نیز وارد تحلیل شده‌اند و سعی شده است در بازه زمانی گسترده‌تری و با اتکا بر داده‌های بیشتری علاوه بر توصیف وضعیت، روند تغییرات چند سال اخیر استخراج و گزارش شود.

مبانی نظری

در معنای اصطلاحی، امید عبارت است از تمایلی که با انتظار وقوع مثبت همراه است و یا به سخن دیگر ارزیابی مثبت از آنچه که فرد متمایل است و می‌خواهد که به وقوع بپیوندد (هزارجریبی و صفری شالی، ۱۳۹۱: ۳۴۲). در رویکرد روان‌شناختی، امید انرژی شناختی و راهکارهای رسیدن به هدف را فراهم می‌کند. بر همین اساس، اسنایدر^۱ معتقد است افراد امیدوار یک مفهوم عالی از انرژی ذهنی و راهکارهای دستیابی به هدف‌ها را با خود دارند. امید مفهومی قدرتمند است که موفقیت فرد را برای افزایش امکان دستیابی به هدف‌ها، بهبود صدمه‌های جسمی و یا دستیابی به شادی‌های بزرگتر و ناراحتی‌های کمتر تضمین می‌کند (اسنایدر، ۱۹۹۵). به بیان دیگر، اسنایدر (۲۰۰۲) امید را بر حسب دو عنصر تعریف می‌کند؛ یک اینکه امید با ادراک عامل مرتبط با هدف‌ها نیرو می‌گیرد، یعنی مردم حس می‌کنند می‌توانند به هدف‌های خود دست یابند و دوم اینکه امید بر پایه این ادراک قرار دارد که راه‌های دستیابی به هدف‌ها در دسترس هستند. گرچه واژه امید به وفور در صحبت‌های روزمره استفاده می‌شود اما به نظر می‌رسد نخستین توجه به آن به عنوان موضوع بررسی‌های علمی در سال ۱۹۵۹ در سخنرانی منینگر^۲ (رئیس

1 Snyder
2 Menninger

انجمن روانشناسی آمریکا) طرح شد که از تأثیر آن بر فهم و درمان بیماری‌های روانی سخن گفت. از اواخر دهه ۱۹۶۰ مفهوم امید در چارچوب علمی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است (منینگر، ۱۹۵۹؛ اسپاتل^۱، ۱۹۵۹؛ فرانک^۲، ۱۹۶۸). از دهه هفتاد میلادی، امید به گونه‌ای دیگری در رابطه با احساسات منفی، سازگاری و بقا مورد پژوهش قرار گرفت (کوهن^۳، ۱۹۷۹) و به تدریج با مطرح شدن روان‌شناسی سلامت، این بحث وارد دوره جدیدی از نظریه‌پردازی شد (فاران^۴ و همکاران، ۱۹۹۵ به نقل از گیتی قریشی، ۱۳۸۸: ۳۶).

رورتی^۵ در کتاب *فلسفه و امید اجتماعی* برجسته‌ترین و ستودنی‌ترین توانایی بشر را «اعتماد کردن به سایر مردم و همکاری کردن با آنها و به ویژه کارکردن با هم برای بهبود آینده» می‌داند و جان کلام آثار دیویی را در این گزاره خلاصه می‌کند؛ «اعتماد، همکاری اجتماعی و امید اجتماعی نقطه آغاز و پایان انسانیت ماست» (رورتی، ۱۳۸۲). از نظر ریچارد رورتی امید اجتماعی یعنی باور مثبت یک ملت به تحقق آینده‌ای بهتر. به بیان دیگر، امید اجتماعی یعنی امید مشترک یک ملت. یعنی یک ملت به چه وجه آینده ممکن باور دارد. او معتقد است برای ارزیابی میزان امید اجتماعی در یک جامعه باید دید که آن ملت چه داستان یا سناریویی برای آینده خود در نظر می‌گیرد. این داستان یا سناریو خود از دل تاریخ یک ملت و گفت و گوهای جمعی مردمان آن ملت در زندگی روزمره استنباط می‌شود (رورتی، ۱۳۸۲). امید اجتماعی، معرفت و آگاهی فرد در جامعه و تصویر فرد از خود و ارتباط عامل انسانی با کلیت نظام اجتماعی است (امیرپناهی و همکاران، ۱۳۸۸: ۵). به بیان دیگر، امید نتیجه کم و کیف ارزیابی فرد از نظام اجتماعی و ارزش‌گذاری آن است؛ لذا می‌توان گفت نوعی آگاهی واقع‌گرا و نه خیالی از وضعیت موجود اما معطوف به آینده است؛ آینده‌ای که امکان‌پذیر و قابل تحقق است و نه وهم‌آلود. بنابراین امید از جنس احساس است اما صرفاً یک حس نیست بلکه حسی آمیخته با آگاهی، تفسیر، مقایسه، امکان‌سنجی و نظایر آن است.

به نظر می‌رسد نظریه‌پردازی درباب امید در مراحل ابتدایی رشد خود است و دیدگاه‌های نظری محدودی در این حوزه وجود دارد اما در ادامه، به تعدادی از دیدگاه‌های نسبتاً مرتبط

1 Schachtel

2 Frankle

3 Cohen

4 Faran

5 Richard McKay Rorty

اشاره می‌شود. نام اسنایدر به عنوان پیشگام نظریه‌پردازی امید طرح شده اما آنچه او گفته نه نظریه بلکه نوعی تعریف امید است که به مثابه نوعی ظرفیت ذهنی و عامل توانمندساز فرد خواهد بود. او امید را یک قابلیت شناختی تعریف می‌کند که در تعیین فعالانه هدف‌ها، شناسایی مسیرها برای دستیابی به آنها و تولید انگیزه برای طی این مسیرها نقش دارد (اسنایدر، ۲۰۰۲). بر همین اساس، اسنایدر معتقد است افراد امیدوار یک مفهوم عالی از انرژی ذهنی و راهکارهای دستیابی به هدف را با خود دارند. امید مفهومی قدرتمند است که موفقیت فرد را برای افزایش امکان دستیابی به هدفها، بهبود صدمه‌های جسمی و یا دستیابی به شادی‌های بزرگتر و ناراحتی‌های کمتر تضمین می‌کند (اسنایدر، ۱۹۹۲). به بیان دیگر، اسنایدر (۲۰۰۲) امید را بر حسب دو عنصر تعریف می‌کند؛ یک اینکه امید با ادراک عامل مرتبط با هدف نیرو می‌گیرد، یعنی مردم حس می‌کنند می‌توانند به هدف‌های خود دست یابند و دوم اینکه امید بر پایه این ادراک قرار دارد که راههای دستیابی به هدفها در دسترس هستند. امید هنگامی نیرومند است که هدف‌های ارزشمندی را دربرگیرد و با وجود موانع چالش برانگیز اما برطرف شدنی، دستیابی به آنها در میان مدت ممکن باشد. جایی که ما برای رسیدن به هدف اطمینان داریم، امید غیرضروری است. جایی که مطمئن هستیم به هدف نخواهیم رسید، ممکن است ناامید شویم. طبق این مفهوم‌بندی، هیجان‌های مثبت و منفی، محصول جنبی تفکر هدفمند امید و ناامیدی هستند (قاسمی و همکاران، ۱۳۸۸:۳). این نوع تلقی از امید برای مطالعه حاضر راهگشا خواهد بود لذا لازم است به مکتب‌ها و نظریه‌های جامعه‌شناختی مراجعه کرد تا در راستای هدف‌های تحقیق، بتوان بنیان‌های نظری یا چارچوب مفهومی مقدماتی توضیح دهنده‌ای تدارک دید.

در مکتب کارکردگرایی به صورت مستقیم درباره امید صحبت نشده اما از آنجایی که هدف محوری این مکتب حفظ نظم و انسجام جامعه است و چندان که تالکوت پارسونز^۱ (ریترز، ۱۳۹۳: ۵۳۷) تأکید می‌کرد هر نظام اجتماعی باید انگیزه کنشگرانش را برانگیزاند، می‌توان استدلال کرد که امید امری تعیین‌کننده خواهد بود زیرا در همین راستا قرار داشته و چنین کارکردی دارد. در این مکتب، «جامعه هسته همه چیز است و طبعاً امید اجتماعی نیز از همین هسته سرچشمه می‌گیرد. ساختارهای اجتماعی مقدم بر افراد است و احساس‌ها و امیدها و آمال افراد را به سازه‌ای اجتماعی تبدیل می‌کند و براین اساس، کنترل اجتماعی و نظم اجتماعی محقق می‌شود... پس امید اجتماعی یعنی پرشدن از خواست‌ها و آرزوهای جامعه. سازوکارهای

1 Talcott Parsons

جامعه‌پذیری باعث می‌شود که خواست‌ها و آمال اجتماعی در افراد نهادینه شود و امیدها و چشم‌اندازهای افراد تعریف گردد (مالمیر و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۴۶).

آرجون آپادورای^۱ انسان‌شناس در مقاله «ظرفیت آرزو^۲، فرهنگ و شرایط شناسایی» که در کتاب فرهنگ و کنش عمومی (۲۰۰۴) منتشر شده، ایده قابل تأملی را تحت عنوان ظرفیت آرزومندی مطرح می‌کند که صراحتاً با بحث امید در ارتباط است. او امیدواری را در امکان آرزومندی اعضای جامعه براساس ظرفیت‌ها و داشته‌ها نسبت به آینده جامعه تلقی می‌کند. البته به صورت مشخص، او به طبقات فرودست اعم از فقرا و سایر طردشدگان فرودست می‌پردازد و می‌گوید بحث از ظرفیت آرزو برای طبقات فرودست جامعه مطرح است، به معنایی که گرامشی از طبقات فرودست (نابرخوردار از قدرت) در نظر داشت، یعنی بحث این است که آیا می‌توان سناریویی از جامعه طراحی کرد که نوعی خوش‌بینی متقاعدکننده برای طبقات فرودست ایجاد کند یا خیر؟ پاسخ آپادورای این است که امید و آرزو یک خیال‌پردازی نیست، بلکه یک ظرفیت فرهنگی است به این معنا که گروه‌های فرودست جامعه در شرایطی قرار می‌گیرند که بتوانند با هم صحبت کنند و شرایط شناسایی^۳ بیابند.

به نظر می‌رسد بتوان از نظریه رابرت کی. مرتون^۴ در سنخ‌شناسی نسبت بین هدف‌ها و وسایل در فهم وضعیت امید در جامعه بهره گرفت. مرتون نظریه‌ای را طرح می‌ریزد که اگرچه عموماً در تبیین انحرافات استفاده می‌شود اما قابلیت کاربست در فهم نسبت امید/ناامیدی نیز دارد. در یک جامعه منظم هدف‌ها و ابزار یا شیوه‌های دستیابی به هدف‌ها در هماهنگی، یگانگی و تطابق کامل به سر می‌برند. هم پذیرفته شده‌اند و هم در اختیار افراد جامعه قرار دارند، عدم تطابق زمانی ظاهر می‌شود که تأکیدی ناموزون بر هدف‌ها و یا ابزارها یا شیوه‌های دستیابی به هدف قرار گیرد (رابینگتن و واینبرگ^۵، ۱۳۹۶). بدین صورت که اگر تناسب هدف-وسیله رعایت نشود، یعنی هدف‌ها برآورده نشوند، ممکن است یکی از حالت‌های انزوا یا شورش پدید آید. این هر دو مثابه امری اجتماعی و برخاسته از ساخت اجتماعی است. چنانچه امید جامعه نسبت به برآورده شدن هدف‌ها زایل شود، شرایط آنومیک و همان پیامدهایی که مرتون ذکر می‌کند، محتمل است.

1 Arjun Appadurai
2 Capacity of aspire
3 terms of recognition
4 Robert K. Merton
5 Robington and Weinberg

نظریه مقایسه اجتماعی^۱ فستینگر^۲ بیان می‌دارد که ارزیابی از خود تاحدی (و به تبع آن ارزیابی از وضعیت جامعه نیز) به مقایسه با دیگران (دیگر جوامع) بستگی دارد. انسان نیاز به ارزیابی خود دارد که این ارزیابی ریشه در مقایسه با دیگران داشته و در نهایت باعث بروز رضایت یا نارضایتی شود (صفری شالی و طوافی، ۱۳۹۰: ۱۲) که در واقع وجود رضایت باعث نشاط یا امید اجتماعی و نارضایتی باعث عدم نشاط یا ناامیدی اجتماعی می‌گردد. اگرچه قضایای فستینگر متغیرهای قابل توجهی را در بروز رضایت یا نارضایتی درونی مورد تأکید قرار می‌دهد اما به نظر می‌آید حلقه‌های پیوندی متغیرهایی که در نهایت باعث عدم امید به آینده می‌شود کامل نیست به همین جهت تئوری‌های احساس محرومیت نسبی^۳ تا حدی این گره را گشوده و به درک موضوع کمک می‌کند. از نظر تدا رابرت گر^۴ محرومیت نسبی زمانی به وجود می‌آید که فردی چیزی را مشاهده کند که خودش ندارد اما دیگری دارد و آن فرد مایل است که خودش نیز آن چیز را داشته باشد ... محرومیت نسبی عبارت است از اختلاف منفی میان انتظارات مشروع و واقعیت (گر، ۱۳۷۷: ۵۴).

روش تحقیق

در تحقیق حاضر، از روش تحلیل ثانویه استفاده شده است. بدین صورت که، با اتکا به داده‌های پیمایش‌های ملی، در پی توصیف وضعیت امید در جامعه ایران است. به بیان دیگر، با بررسی پیمایش‌های ملی که به صورت مستقیم یا نامستقیم به سنجش وضعیت امید، امیدواری یا نگرش به آینده پرداخته‌اند، وضعیت و روند این متغیر استخراج و گزارش خواهد شد. پیمایش «ارزشها و نگرش‌های ایرانیان» که تاکنون سه موج آن در سال‌های ۱۳۷۹، ۱۳۸۲ و ۱۳۹۴ اجرا شده، و «طرح ملی سنجش سرمایه اجتماعی کشور» (که آن هم تاکنون سه موج در سال‌های ۱۳۸۴، ۱۳۹۳ و ۱۳۹۷) اجرا شده، مبنای دستیابی به این هدف است. البته به داده‌های پیمایش نخست و همچنین، موج چهارم پیمایش سرمایه اجتماعی که در زمان انجام این پژوهش، به تازگی اجرا شده بود - با وجود پیگیری‌های انجام شده - امکان دسترسی فراهم نشد. با هدف مقایسه‌پذیری وضعیت در شاخص‌های تحقیق، برای هر شاخص، براساس فرمول زیر، نمره تراز بر مبنای صد محاسبه شد؛

1 Social comparison theory

2 Festinger

3 The theory of relative deprivation

4 Teda robert ger

$$s = \frac{x - \min}{\max - \min} * 100$$

S: نمره متغیر در مقیاس جدید
X: نمره وزن دهی شده پاسخگویان در آن گویه
min: کم‌ترین نمره در طیف
max: بیشترین نمره در طیف

در این معادله، نحوه محاسبه X بدین صورت است که در اینجا به دلیل سه گزینه‌ای بودن جدول‌های فراوانی، درصد فراوانی پاسخگویان در گزینه‌ی کم ضربدر یک، گزینه متوسط ضربدر دو و گزینه زیاد ضربدر سه شد و حاصل جمع از حداکثر درصد بالقوه پاسخگویان در گزینه میزان رضایت کم (یعنی صد) کسر شد. منجر معادله فوق هم حاصل اختلاف همین مقدار از حداکثر درصد بالقوه در گزینه رضایت زیاد (یعنی ۱۰۰ ضربدر سه منهای صد) به دست آمد. بنابراین، هرچه نمره به صد نزدیک‌تر باشد، بیانگر میل وضعیت به سمت گزینه سوم طیف در آن متغیر است؛ بسته به گویه مورد سنجش، در برخی موارد گزینه سوم طیف، تغییر اساسی وضع موجود و در برخی گویه‌ها بهتر شدن وضعیت در آن شاخص یا گاهی بیشتر شدن میزان در آن شاخص. بنابراین، مثلاً در سنجش نگرش به وضع موجود، هرچه نمره بالاتر و نزدیک به صد باشد به معنی تمایل به تغییر بنیادین (گزینه سوم) است و یا در سنجش اوضاع سیاسی، نمره بالاتر به معنی بهتر شدن وضعیت (زیرا گزینه سوم به بهتر شدن وضعیت اختصاص دارد اما در سنجش میزان جرم و جنایت، نمره بالا به معنی بیشتر شدن است. این نکته در فهم داده‌ها و نمره تراز مهم است. مشخصات پیمایش‌های ملی مورد بررسی در تحقیق حاضر، در جدول ۱ و جدول ۲ آمده است.

جدول ۱: مشخصات پیمایش‌های سه گانه ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان

موج اول (۱۳۷۹)	مجری	دفتر طرح‌های ملی
	مدیر علمی	عبدالعلی رضایی
	جامعه آماری	جمعیت شهری بالای ۱۵ سال ساکن مراکز استان
	حجم نمونه	۲۴۱۶۸ نفر
موج دوم (۱۳۸۲)	مجری	دفتر طرح‌های ملی
	مدیر علمی	محسن گودرزی
	جامعه آماری	جمعیت شهری بالای ۱۵ سال ساکن مراکز استان
موج سوم (۱۳۹۴)	مجری	دفتر طرح‌های ملی با همکاری مرکز ملی رصد اجتماعی وزارت کشور
	مدیر علمی	محمد رضا جوادی یگانه
	جامعه آماری	جمعیت شهری بالای ۱۵ سال ساکن مناطق شهری و روستایی
	حجم نمونه	۱۴۹۰۶ نفر

جدول ۲: مشخصات پیمایش‌های سه گانه سنجش سرمایه اجتماعی کشور

موج اول (۱۳۸۳)	مجرى	دفتر طرح‌های ملی با همکاری مرکز ملی رصد اجتماعی وزارت کشور
	جامعه آماری	جمعیت شهری بالای ۱۸ سال ساکن مراکز استان ها
	حجم نمونه	۱۳۸۴۳ نفر
موج دوم (۱۳۹۴)	مجرى	دفتر طرح‌های ملی با همکاری مرکز ملی رصد اجتماعی وزارت کشور
	جامعه آماری	جمعیت بالای ۱۵ سال ساکن مراکز شهری و روستایی کل کشور
	حجم نمونه	۱۳۸۴۳ نفر
موج سوم (۱۳۹۷)	مجرى	دفتر طرح‌های ملی با همکاری مرکز ملی رصد اجتماعی وزارت کشور
	جامعه آماری	جمعیت بالای ۱۸ سال ساکن مراکز شهری و روستایی کل کشور
	حجم نمونه	۱۷۰۰۰ نفر

* مدیر علمی پیمایش اول و دوم غلامرضا غفاری و پیمایش سوم رضا صفری شالی بوده است.

یافته‌های تحقیق

الف) نگرش نسبت به وضع موجود

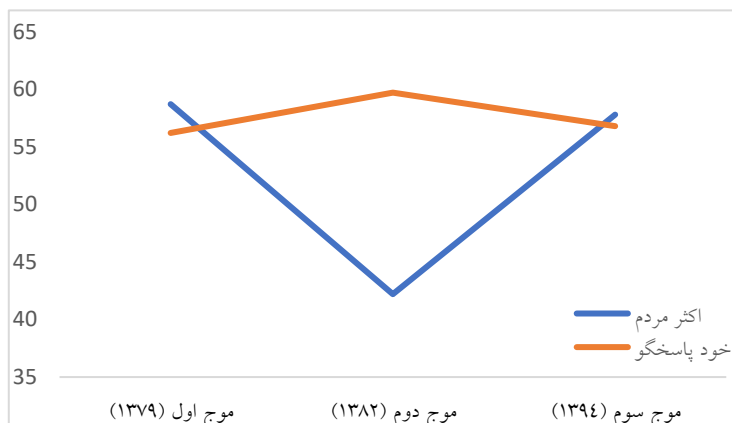
در پیمایش‌های ارزش‌ها و نگرش‌ها، به صورت مستقیم سوالی درباره امید پرسیده نشده است و صرفاً می‌توان به برخی شاخص‌های نزدیک به مفهوم امید همچون دفاع از وضع موجود یا نیازمند تغییر دانستن آن ارجاع داد. در واقع، می‌توان استدلال کرد چنانچه رضایت از وضعیت فعلی یا امید به بهبود اوضاع باشد، تغییر اساسی وضع موجود ضرورت نخواهد داشت که البته در تفسیر باید احتیاط‌های لازم را مدنظر داشت. لازم به اشاره است اگرچه در فهرست و همچنین در بخش متغیرهای مورد سنجش این پیمایش گفته شده که «امید» یکی از شاخص‌های مورد سنجش است لیکن در متن گزارش، داده‌های این متغیر موجود نیست.

جدول ۳: نگرش نسبت به وضع موجود در بین پاسخگویان کل کشور براساس پیمایش

ارزش‌ها و نگرش‌ها

نمره در تراز ۱۰۰	تغییر اساسی وضع فعلی	اصلاح وضع فعلی	دفاع از وضع فعلی	سنجه‌ها
۵۸/۷	۲۶/۸	۶۳/۷	۹/۵	موج اول (۱۳۷۹)
۴۲/۲	۳۱/۱	۶۲/۲	۶/۸	موج دوم (۱۳۸۲)
۵۷/۸	۲۸	۵۹/۶	۱۲/۴	موج سوم (۱۳۹۴)
۵۶/۲	۲۳/۱	۶۶/۲	۱۰/۷	موج اول (۱۳۷۹)
۵۹/۷	۲۷/۳	۶۴/۸	۷/۹	موج دوم (۱۳۸۲)
۵۶/۸	۲۶/۸	۵۹/۹	۱۳/۲	موج سوم (۱۳۹۴)

براساس پیمایش‌های ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان می‌توان گفت در جامعه ایران بخش مهمی از پاسخگویان از وضع موجود رضایت ندارند که اگر صرفاً به نتایج موج آخر، که البته آن هم به دلیل آنکه مربوط به هشت سال پیش است شاید چندان قابلیت استناد نداشته باشد، توجه شود بیش از ۸۵ درصد پاسخگویان از وضع موجود راضی نیستند و به ضرورت اصلاح و تغییر اشاره کرده‌اند که جای تأمل دارد. البته از این میزان، نزدیک به ۶۰ درصد پاسخگویان رأی به اصلاح داده‌اند و نه تغییر بنیادین اما سهم پاسخگوییانی که قائل به تغییرات بنیادین بوده‌اند قابل چشم‌پوشی نیست زیرا یک چهارم کل پاسخگویان را شامل می‌شود که حتی شاید با در نظر گرفتن محافظه‌کاری نسبی که در جامعه ایران قابل مشاهده است، سهم این گروه بیشتر بوده باشد. به عنوان شاهد مدعا، می‌توان مقایسه ارزیابی پاسخگویان از دیدگاه دیگران و دیدگاه خود را مثال زد؛ جایی که صحبت از دیدگاه شخصی به میان آمده پاسخ‌ها اندکی به سمت دفاع از وضع موجود یا اصلاح میل کرده و نه تغییر بنیادین در وضع موجود. با در نظر گرفتن نمرات تراز، روند تغییرات جامعه ایران در ارزیابی از وضعیت موجود گزارش می‌شود.

نمودار ۱: روند تغییر نگرش نسبت به وضع موجود در بین پاسخگویان کل کشور

در توضیح نمودار شماره ۱، می‌توان گفت از آنجایی که در فرمول پیش گفته، طیف اصلاح تغییر اساسی در وضع فعلی وزن بالاتری داشت، بالا بودن نمره تراز به معنای میل به اصلاح و تغییر بنیادین است و نمره پایین‌تر به معنای دفاع از وضع فعلی. براین اساس، اگرچه روند نمودار حکایت از کاهش میل به تغییر بنیادین در موج دوم را نشان می‌دهد اما در موج سوم این میل

افزایش پیدا کرده است هرچند درباره دیدگاه خود پاسخگو وضعیت کمی متفاوت است و در جهت خلاف «ارزیابی پاسخگویی از دیدگاه سایر مردم» پیش رفته است.

ب) ارزیابی از وضعیت جامعه

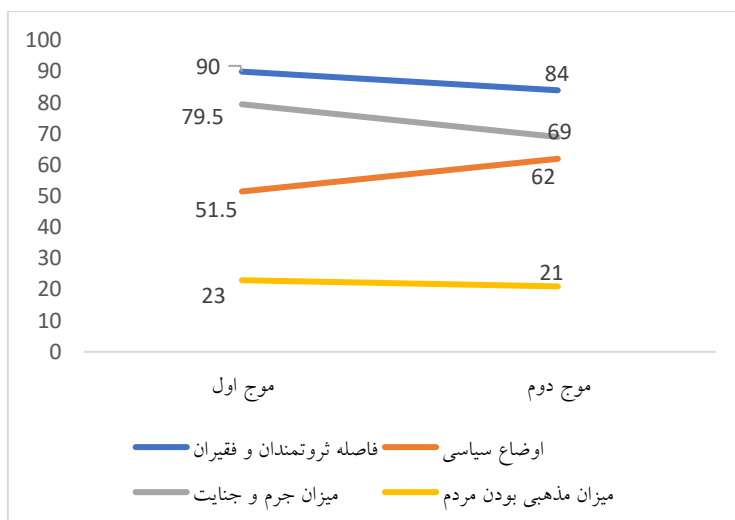
در موج‌های دوم و سوم پیمایش‌های سنجش تغییرات فرهنگی و اجتماعی از افراد بالای ۱۸ سال درباره وضعیت پنج سال قبل جامعه ایران نیز نظرخواهی شده است.

جدول ۴: نگرش به حال در بین پاسخگویان کل کشور

(مقایسه وضعیت حال نسبت به پنج سال قبل)

نمره در تراز ۱۰۰	بیشتر/ بهتر شده	فرقی نکرده	کمتر/ بدتر شده	سنجه‌ها	
۹۰	۸۷/۹	۴/۷	۷/۴	موج دوم (۱۳۸۲)	فاصله ثروتمندان و فقیران
۸۴	۷۶/۳	۱۵/۹	۷/۷	موج سوم (۱۳۹۴)	
۵۱/۵	۴۱/۹	۱۹/۱	۳۹	موج دوم (۱۳۸۲)	اوضاع سیاسی
۶۲	۴۶/۴	۳۱/۴	۲۲/۲	موج سوم (۱۳۹۴)	
۷۹/۵	۷۴/۶	۹/۵	۱۶	موج دوم (۱۳۸۲)	میزان جرم و جنایت
۶۹	۵۷/۴	۲۳/۳	۱۹/۳	موج سوم (۱۳۹۴)	
۲۳	۱۶/۵	۱۳/۶	۶۹/۹	موج دوم (۱۳۸۲)	میزان مذهبی
۲۱	۹/۷	۲۴	۶۶/۲	موج سوم (۱۳۹۴)	بودن مردم

چندان که به وضوح مشخص است، غالب پاسخگویان ارزیابی منفی از وضعیت فعلی جامعه دارند. بخش مهمی از آنها بر این نظر بوده‌اند که در سال‌های اخیر شکاف طبقاتی بیشتر شده، اوضاع سیاسی بدتر شده، میزان جرم و جنایت افزایش یافته و میزان تمایل مردم به دین کمتر شده است. البته این یافته‌ها صرفاً نظر هستند و چه بسا در واقعیت و براساس آمارهای موجود این دیدگاه‌ها درست نباشند اما آنچه قابل توجه است اینکه ممکن است همین تصورات شهروندان مبنای ارزیابی‌ها، نگرش‌ها و چه بسا کنش‌های اجتماعی و سیاسی‌شان باشد و از این رو شایسته توجه است.

نمودار ۲: روند تغییر نگرش به حال در مقایسه با پنج سال قبل در بین پاسخگویان کل کشور

براساس نمودار ۲، مثبت‌ترین نگرش در ارزیابی‌های شهروندان مربوط به تغییرات وضعیت سیاسی بوده که در پیمایش اخیر (۱۳۹۴) گفته‌اند شرایط سیاسی بهتر شده است. درباره میزان مذهبی بودن مردم تفاوت چندانی بین پیمایش‌های موج دوم و سوم مشاهده نمی‌شود اما درباره شکاف طبقاتی و میزان جرم و جنایت، پاسخگویان ۹۴ در مقایسه با پاسخگویان ۸۲ بر این نظر بوده‌اند که این فاصله کمتر شده است. به صورت کلی، نگرش‌های ۹۲ نسبت به ۸۲ اندکی مثبت‌تر است.

در ادامه، داده‌های متغیر نگرش به آینده (اینکه در آینده چه اتفاقی خواهد افتاد و وضعیت جامعه در شاخص‌های مذکور چگونه خواهد بود؟) گزارش می‌شود.

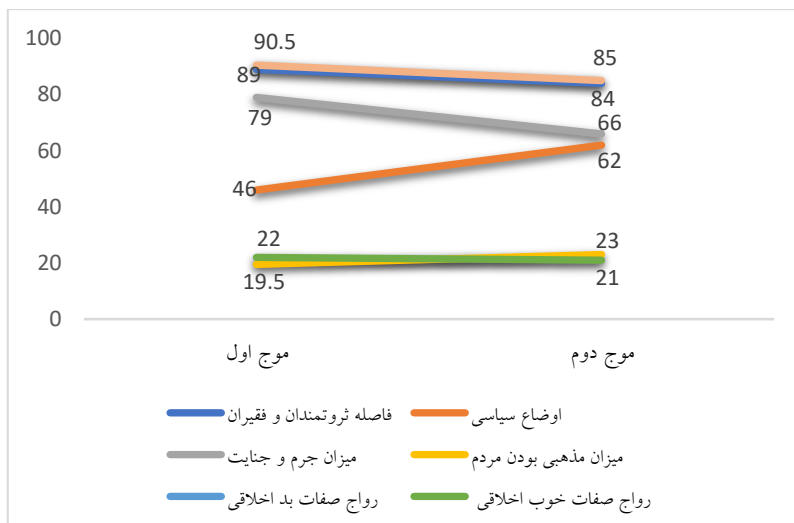
جدول ۵: نگرش به آینده در بین پاسخگویان کل کشور (ارزیابی از پنج سال آینده)

نمره در تراز ۱۰۰	بیشتر / بهتر خواهد شد	فرقی نخواهد کرد	کمتر / بدتر خواهد شد	سنجه‌ها	
				موج دوم (۱۳۸۲)	موج سوم (۱۳۹۴)
۸۹	۸۶/۷	۵/۱	۸/۱	موج دوم (۱۳۸۲)	فاصله ثروتمندان و فقیران
۸۴	۷۶	۱۵/۶	۸/۵	موج سوم (۱۳۹۴)	
۴۶	۳۶/۶	۱۹	۴۴/۴	موج دوم (۱۳۸۲)	اوضاع سیاسی
۶۲	۴۶/۴	۳۱/۴	۲۲/۲	موج سوم (۱۳۹۴)	

وضعیت و روند امید در جامعه ایران براساس داده‌های پیمایش‌های ملی

نمره در تراز ۱۰۰	بیشتر / بهتر خواهد شد	فرقی نخواهد کرد	کمتر / بدتر خواهد شد	سنجه‌ها	
				موج دوم (۱۳۸۲)	موج سوم (۱۳۹۴)
۷۹	۷۴/۱	۹/۲	۱۶/۷	موج دوم (۱۳۸۲)	میزان جرم و جنایت
۶۶	۵۲/۵	۲۶/۳	۲۱/۲	موج سوم (۱۳۹۴)	میزان مذهبی بودن مردم
۱۹/۵	۱۲/۸	۱۳/۵	۷۳/۷	موج دوم (۱۳۸۲)	رواج صفت‌های بد (منفی) اخلاقی مثل دورویی، تقلب، و کلاهبرداری
۲۳	۱۰/۲	۲۵	۶۴/۸	موج سوم (۱۳۹۴)	رواج صفت‌های خوب (مثبت) اخلاقی مثل راستگویی، گذشت و امانتداری
۹۰/۵	۸۷/۴	۶	۶/۶	موج دوم (۱۳۸۲)	رواج صفت‌های خوب (مثبت) اخلاقی مثل راستگویی، گذشت و امانتداری
۸۵	۷۹/۴	۱۱/۲	۹/۴	موج سوم (۱۳۹۴)	رواج صفت‌های خوب (مثبت) اخلاقی مثل راستگویی، گذشت و امانتداری
۲۲	۱۵/۷	۱۲/۷	۷۱/۵	موج دوم (۱۳۸۲)	رواج صفت‌های خوب (مثبت) اخلاقی مثل راستگویی، گذشت و امانتداری
۲۱	۱۳/۵	۱۵/۵	۷۱	موج سوم (۱۳۹۴)	رواج صفت‌های خوب (مثبت) اخلاقی مثل راستگویی، گذشت و امانتداری

داده‌های جدول ۵ حکایت از نگاه بدبینانه اکثر پاسخگویان نسبت به آینده است؛ در شاخص‌های مذکور بیش از نیمی از پاسخیان و حتی در مواردی نزدیک به ۹۰ درصد معتقد بوده‌اند وضعیت آینده به سمت افزایش شکاف طبقاتی، افزایش جرم و جنایت و رواج صفت‌های اخلاقی منفی و کاهش تمایل به دین و رواج صفت‌های اخلاقی مثبت در حرکت است. ارزیابی این چینی از آینده بیانگر نوعی ناامیدی از آینده است.

نمودار ۳: نگرش به آینده در بین پاسخگویان کل کشور (ارزیابی از پنج سال آینده)

روند تغییر نگرش به آینده در بین پاسخگویان در دو پیمایش اشاره شده، بیانگر بهبودی نسبی و نگاه خوش‌بینانه‌تر در اکثر شاخص‌هاست. بدین معنا که در سال ۹۴ کم و کیف پاسخگویی که رأی بر ثبوت اوضاع یا بهبود آن داده‌اند، در مقایسه با ۸۲ کمی بیشتر شده است. به بیان دیگر، پاسخگویان در سال ۸۲ بدبین‌تر بوده‌اند اما در سال ۹۴ گفته‌اند که تصور می‌کنند در پنج سال آینده وضعیت جامعه در شاخص‌های مذکور بهتر خواهد شد. در برخی شاخص‌ها همچون رواج صفات اخلاقی مثبت در بین مردم تغییرات کمتر و در برخی دیگر همچون امیدواری به بهبود اوضاع سیاسی یا کاهش شکاف اقتصادی محسوس‌تر بوده است.

تقریباً در تمامی گویه‌ها، تفاوت‌های معناداری براساس جنس، تحصیلات (بی‌سواد، ابتدایی، متوسطه، دیپلم و عالی)، وضع فعالیت (شاغل، بیکار، خانه‌دار، محصل و بازنشسته) و وضع تأهل مشاهده می‌شود به صورتی که زنان، افراد دارای تحصیلات پایین‌تر، خانه‌داران و محصلان و متأهلان نظرات محافظه‌کارانه‌تری ابراز کرده و گفته‌اند که وضعیت فعلی با گذشته تغییرات چندانی نداشته و همچنین نسبت به آینده خوشبین‌تر بوده‌اند.

الف) پیمایش‌های سرمایه اجتماعی

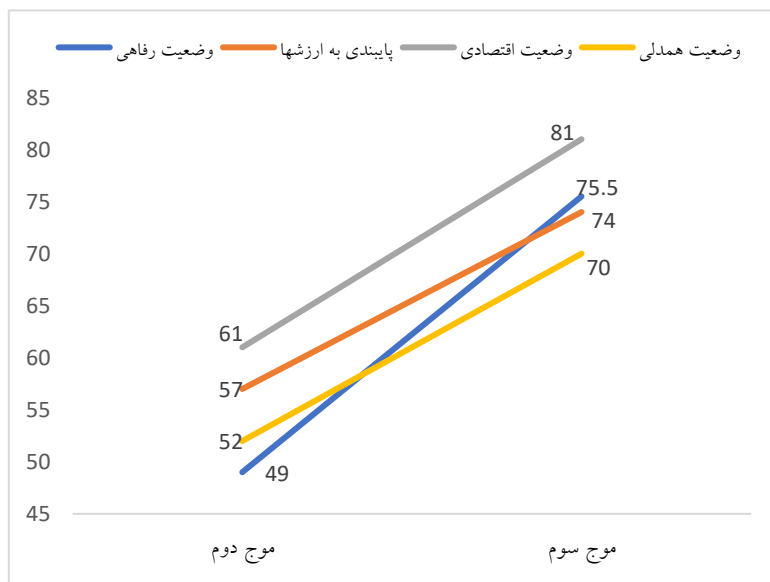
ارزیابی، اصولاً مبتنی بر نوعی داوری است در مورد موفقیت یا عدم موفقیت یک نظام در قبال اوضاعی که به نوعی مطلوب‌ها و هدف‌های مهم را خود مستتر دارند. وقتی این ارزیابی و داوری، معطوف به آینده جامعه می‌شود، بیانگر نوعی امید به آینده از عملکرد و فعالیت یک نظام هم است. مهم‌ترین اوضاع مطلوبی که جامعه برای رسیدن به آنها هدف گذاری می‌کند و در پی ایجاد تغییر مطلوب و مثبت در آنهاست، عبارتند از: وضع رفاهی، وضع نابرابری اجتماعی، پایبندی به ارزش‌های اخلاقی و دینی، وضع اقتصادی، وضع وحدت و همدلی، وضع جرم و جنایت و وضع فقر و نداری (گزارش سرمایه اجتماعی، ۱۳۹۷: ۱۵۳). در جدول ۶ توزیع درصدی ارزیابی پاسخگویان از آینده هریک از این اوضاع آورده شده است.

جدول ۶: پنداشت از متغیرهای ارزیابی از آینده در کل کشور

نمره در تراز ۱۰۰	بدتر می‌شود	فرقی نمی‌کند	بهبتر می‌شود	سنجه‌ها	
				موج دوم (۱۳۹۳)	موج سوم (۱۳۹۷)
۴۹	۳۲/۱	۳۳/۴	۳۴/۵	موج دوم (۱۳۹۳)	وضعیت رفاهی
۷۵/۶	۶۳/۵	۲۴	۱۲/۵	موج سوم (۱۳۹۷)	
۵۶	۳۶	۴۰/۱	۲۳/۹	موج دوم (۱۳۹۳)	وضعیت نابرابری‌های اجتماعی
-	عدم طرح این گویه			موج سوم (۱۳۹۷)	
۵۷	۴۰/۵	۳۲/۷	۲۶/۸	موج دوم (۱۳۹۳)	پایبندی به ارزش‌های اخلاقی و دینی
۷۴	۶۰/۱	۲۸/۱	۱۱/۷	موج سوم (۱۳۹۷)	
۶۱	۴۶/۶	۲۸/۹	۲۴/۴	موج دوم (۱۳۹۳)	وضعیت اقتصادی
۸۱	۷۱/۹	۱۸/۲	۹/۹	موج سوم (۱۳۹۷)	
۵۲	۳۲/۵	۳۹/۱	۲۸/۴	موج دوم (۱۳۹۳)	وضعیت وحدت و همدلی
۷۰	۵۴/۹	۳۰	۱۵/۱	موج سوم (۱۳۹۷)	
۶۲/۵	۴۷/۶	۲۹/۸	۲۲/۶	موج دوم (۱۳۹۳)	میزان جرم و جنایت
-	عدم طرح این گویه			موج سوم (۱۳۹۷)	
۶۶/۵	۵۳/۸	۲۵/۲	۲۱	موج دوم (۱۳۹۳)	وضع فقر و نداری
-	عدم طرح این گویه			موج سوم (۱۳۹۷)	
-	عدم طرح این گویه			موج دوم (۱۳۹۳)	وضعیت اشتغال
۸۱	۷۱/۳	۱۸/۸	۹/۹	موج سوم (۱۳۹۷)	

نمره در تراز ۱۰۰	بدتر می‌شود	فرقی نمی‌کند	بهتر می‌شود	سنجه‌ها	
				وضعیت بهداشت و درمان	نشاط و شادابی مردم
-	عدم طرح این گویه			موج دوم (۱۳۹۳)	وضعیت بهداشت و درمان
۶۶	۵۰/۷	۳۰/۷	۱۸/۶	موج سوم (۱۳۹۷)	
	عدم طرح این گویه			موج دوم (۱۳۹۳)	نشاط و شادابی مردم
۷۴/۵	۶۰/۸	۲۷/۲	۱۲	موج سوم (۱۳۹۷)	

چندان که مشخص است در هر پیمایش، برخی از شاخص‌ها دچار دگرگونی شده‌اند و لذا در آنها امکان مقایسه وجود ندارد و صرفاً می‌توان به توصیفی از وضعیت در آن برهه زمانی اکتفا کرد. داده‌های جدول ۶ حکایت از ارزیابی منفی بخش مهمی از پاسخگویان از آینده دارد چندان که در اکثر موارد، بیش از نیمی از پاسخگویان را شامل می‌شود که میزان قابل تأملی است. در ادامه، برای مولفه‌هایی که داده‌های دو دوره برای آنها وجود داشت اقدام به ترسیم نمودار تغییرات روند شد.

نمودار ۴: پنداشت از متغیرهای ارزیابی از آینده در کل کشور

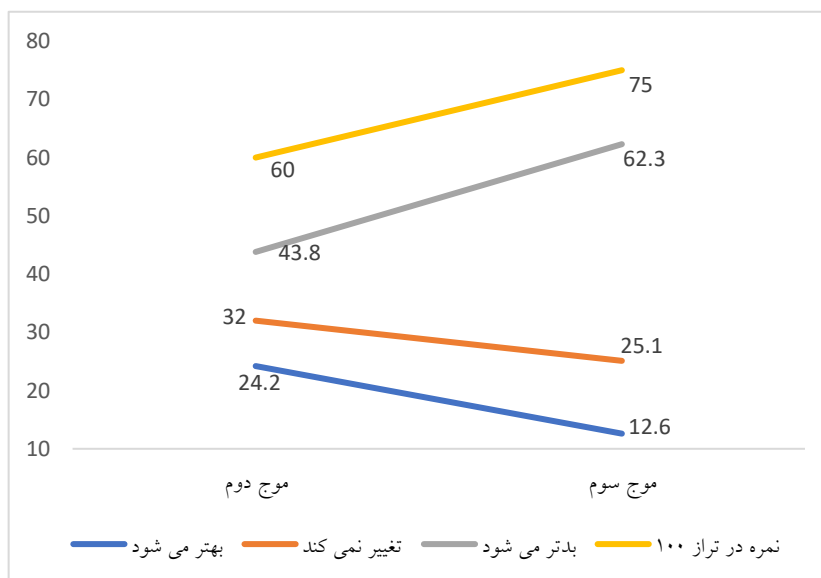
براساس داده‌های موجود، حد فاصل دو پیمایش ۹۳ و ۹۷ روند افزایشی ارزیابی منفی از آینده با شیبی تند در مولفه‌های مورد بررسی رخ داده است. به نظر می‌رسد بخشی از پاسخگویان

پیمایش ۹۳ که از نظر آنها وضعیت جامعه در شاخص‌های مذکور بهتر می‌شد، در سال ۹۷ به دسته کسانی که معتقد بوده‌اند وضعیت آینده بدتر می‌شود، گسیل شده‌اند. این ارزیابی قطعاً متأثر از رخداد‌های آن سال‌های جامعه است. در گزارش‌های پیمایش‌های سرمایه اجتماعی، از تجمیع سنج‌های فوق، شاخص ترکیبی ارزیابی از آینده محاسبه شده که در جدول ۷ آورده شد.

جدول ۷: توزیع درصدی شاخص ارزیابی کل پاسخگویان از آینده کشور

سنجه‌ها	بهتر می‌شود	تغییری نمی‌کند	بدتر می‌شود	نمره در تراز ۱۰۰
موج دوم	۲۴/۲	۳۲	۴۳/۸	۶۰
موج سوم	۱۲/۶	۲۵/۱	۶۲/۳	۷۵

در موج اول نزدیک به نیمی از پاسخگویان و در موج دوم بیش از ۶۰ درصدشان ارزیابی منفی از آینده داشته‌اند و سهم کسانی که در گزینه بهتر شدن آینده قرار گرفته‌اند در موج سوم یعنی ۹۷ به نصف کاهش پیدا کرده است.

نمودار ۵: شاخص مقایسه‌ای ارزیابی کل پاسخگویان از آینده کشور

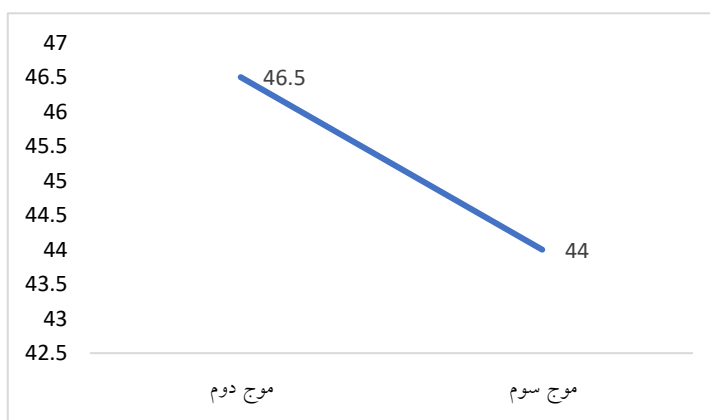
ارزیابی از آینده کشور در دو موج پیمایش بیانگر آن است که با افزایش شدید بدبینان مواجه‌ایم به صورتی که نمره تراز از ۶۰ به ۷۵ رسیده است (نمره بالاتر به معنی بدتر شدن اوضاع است). در دو سر طیف، فراوانی کسانی که قائل به بهتر شدن امور یا حتی ثابت ماندن بوده‌اند، کاهش یافته است و فراوانی کسانی که قائل به بدتر شدن امور بوده‌اند، بیشتر شده است که جای تأمل دارد.

یکی از گویه‌های مورد سنجش در پیمایش سرمایه اجتماعی، پرسش از پاسخگویان درباره ناامیدی مردم است. البته این گویه به صورت غیرمستقیم وضعیت ناامیدی فرد را می‌سنجد یعنی از پاسخگو می‌خواهد که میزان ناامیدی مردم را ارزیابی کنند اما تصور این است که هر فرد دیگران را از دریچه وضعیت امید خود ارزیابی می‌کند.

جدول ۸: توزیع درصدی ارزیابی پاسخگویان کل کشور از میزان ناامیدی در بین مردم

سنجه‌ها	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	نمره در تراز ۱۰۰
موج دوم	۳/۷	۱۴	۲۶/۹	۳۷/۸	۱۷/۶	۴۶/۵
موج سوم	۴/۷	۱۴/۱	۲۷/۲	۳۴	۲۰	۴۴

در همه پیمایش‌ها تقریباً بیش از ۶۰ درصد پاسخگویان میزان رواج ناامیدی در بین مردم را «در حد زیاد» توصیف کرده‌اند و تنها بخش کوچکی از نمونه مورد بررسی نظری مخالف داشته و معتقد بوده‌اند که میزان ناامیدی در بین مردم کم است.

نمودار ۶: توزیع درصدی ارزیابی پاسخگویان کل کشور از میزان ناامیدی در بین مردم

نمودار ۶ حکایت از آن دارد که در کل کشور ارزیابی از میزان ناامیدی مردم در سال ۹۷ در مقایسه با ۹۴ اندکی کاهش یافته است.

نتیجه‌گیری

امید از جمله مفاهیمی هست که برای سالیان متمادی اذهان محققان علوم اجتماعی را به خود مشغول داشته و تأثیرپذیری این مقوله از ساختارهای متعدد جامعه و تأثیرگذاری آن بر فرایند توسعه و تعالی جامعه، سبب شده است که در سال‌های اخیر، توجه ویژه‌ای بدان بشود. امید، سازه‌ای بنیادین بوده و اگرچه خود معلول شرایط اجتماعی خاصی است که در گذشته رخ داده یا در حال حاضر رخ می‌دهد، همزمان نشان دهنده سمت‌وسوی جامعه آینده است. شاید به همین دلیل است که در معدود پیمایش‌های ملی انجام شده، کم‌وبیش به سنجش دیدگاه‌های شهروندان در این باره اقدام شده است هرچند حداقل به سه دلیل یافته‌های این پیمایش‌ها جای بحث دارند؛ نخست اینکه آنها به صورت مستقیم درباره امید نپرسیده‌اند. در ثانی، سنجش و شاخص‌های آنها در هر پیمایش متفاوت بوده یا دچار تغییراتی شده است و لذا قابلیت مقایسه داده‌ها و یافتن روند دقیق تغییرات مقدور نیست و در نهایت اینکه، مربوط به سال‌ها پیش هستند در حالی که جامعه ایران در چند سال اخیر شاهد تغییرهای چشمگیری در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی بوده است و فهم کنونی با داده‌های گذشته ممکن است گمراه‌کننده باشد.

به هر حال، یافته‌ها نشان داد که در بین شهروندان، تصویر مطلوبی از ارزیابی حال و آینده دیده نمی‌شود. تحقیقات انجام شده در این حوزه هم بیانگر آن بودند که امید با سازهایی همچون سرمایه اجتماعی و مولفه‌های آن همچون اعتماد و انسجام اجتماعی، احساس محرومیت نسبی، سرمایه فرهنگی، سرمایه اقتصادی، محدودیت‌های اجتماعی، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، حمایت اجتماعی، احساس انومی، نابرابری‌های جنسیتی، رضایت از کشور، دینداری ارتباط معنادار دارد؛ لذا، سیاست‌های معطوف به ارتقاء امید در جامعه بایستی با در نظر داشتن فرایندهای اثرگذاری این متغیرها باشد و با تقویت متغیرهای دارای رابطه مثبت و پرهیز از عوامل کاهنده در بازآفرینی امید در جامعه نقش ایفا کند. چندان که در مباحث نظری از جمله در دیدگاه آپادورای که امیدوار را در امکان آرزومندی اعضای جامعه براساس ظرفیت‌ها و داشته‌ها نسبت به آینده جامعه تلقی کند، شاید بتوان گفت انواع ظرفیت‌های اقتصادی و فرهنگی جامعه

ایرانی زمینه را برای قیاس وضعیت فعلی با آنچه می‌توانست باشد فراهم می‌کند و نتیجه آن منجر به کاهش امید شهروندان می‌شود؛ امری که نظریه مقایسه اجتماعی فستینگر و دیدگاه محرومیت نسبی نیز بر آن صحنه می‌گذارند. از سوی دیگر، چندان که مرتون نیز در تشریح نسبت بین هدف‌ها و وسایل اشاره کرده است، مسائل اقتصادی و دگرگونی‌های سال‌های اخیر جامعه ایرانی که هدف‌های جدیدتری برای شهروندان تعریف می‌کند اما وسایل دستیابی به موازات این هدف‌ها در دسترس نیست، منجر به نوعی انفعال، خشم و در نهایت بدبینی نسبت به جامعه می‌شود. به لحاظ نظری، می‌توان متصور بود که این وضعیت، به ناامیدی منجر می‌شود.

به هر حال، جایی که شهروندان وضعیت را به سامان ببینند به حال و آینده نگاهی مثبت خواهند داشت و اصطلاحاً امیدوار بوده و به تغییرات بنیادین که ممکن است گاهی به کنش‌های رادیکال منتهی شود، نیاز نخواهد بود. براساس محاسبات و تحلیلی که انجام شد، مرور داده‌های مربوط به امید (ارزیابی از وضعیت حال و نگاه به آینده) حکایت از وجود وضعیتی نامطلوب دارد. بخش مهمی از شهروندان نگاه منفی نسبت به وضعیت جامعه دارند؛ تصور می‌کنند وضعیت جامعه در بسیاری از زمینه‌ها نسبت به قبل بدتر شده یا در آینده بدتر خواهد شد. علاوه بر این گروه، درصد قابل توجهی هم بر این نظر هستند که در جامعه نسبت به گذشته تغییرات قابل توجهی رخ نداده و در آینده هم رخ نخواهد داد. در واقع، به زعم این افراد، نسبت به گذشته تغییراتی رخ نداده که این هم البته خود نوعی ارزیابی منفی محسوب می‌شود زیرا قاعدتاً جامعه همواره باید به سمت بهتر شدن و بهتر بودن حرکت کند. البته چندان که پیشتر گفته شد، ممکن است این تصور واقع‌بینانه نباشد اما داشتن چنین نگرشی -هرچند درست و مبتنی بر شواهد عینی نباشد- به خودی خود مهم و تعیین‌کننده بوده و پیش‌بینی‌کننده کم و کیف برهمکنش شهروندان با یکدیگر و با نظام اجتماعی و سیاسی کل خواهد بود.

امید می‌تواند به مثابه دماسنج وضعیت اجتماعی باشد. یافتن روند تغییرات سنج‌های وضعیت‌های اجتماعی و فرهنگی، تحلیل و سیاست‌گذاری براساس روندها مهم‌ترین بخش هر اقدامی است که این خود نیازمند انجام پیمایش‌هایی مشخص در سنجش وضعیت امید است. به علاوه، نتایج امید در بُعد زندگی شخصی بسیار متفاوت از امید در سطح وضعیت اقتصادی است که این خود بیانگر چند بُعدی بودن مفهوم امید است و در ارزیابی امید و سنجش آن باید بدان توجه کرد. به عنوان نکته پایانی، بر ضرورت شروع تحقیقات پانل (طولی) در خصوص مفاهیم مهم و اثرگذار

همچون امید، اعتماد اجتماعی، رضایت و غیره تأکید می‌شود تا ضمن سنجش وضعیت فعلی، بتوان در سال‌های آینده میزان تغییرات و روند آنها را شناسایی و سیاست‌گذاری‌های مربوط را پی گرفت.

منابع

- افراسیابی، حسین؛ خوبباری، فهمیه؛ قدرتی، شفیعه؛ دشتی زاد، سعید (۱۳۹۴). عوامل اجتماعی مرتبط با امید جوانان به آینده (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه‌های شهر یزد). فصلنامه مطالعات راهبردی ورزش و جوانان. دوره ۱۵، ش ۳۱، صص ۲۰-۱.
- افشانی، علیرضا؛ جعفری، جعفری (۱۳۹۵). رابطه سرمایه اجتماعی و امید به آینده در بین دانشجویان دانشگاه یزد. فصلنامه علوم اجتماعی، سال ۲۵، ش ۷۳، صص ۱۱۵-۹۲.
- امیرپناهی، محمد؛ مال میر، مهدی؛ شکرانی، محسن (۱۳۹۸). وضعیت سنجی امید اجتماعی در ایران (تحلیل ثانویه پیمایش وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی). فصلنامه پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، سال دوم، ش ۹، صص ۱۰۶-۷۹.
- جهانگیری، جهانگیر؛ محمدی، نسرین (۱۳۹۷). تبیین جامعه شناختی رابطه امید سیاسی و بی تفاوتی اجتماعی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شیراز). فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۷، ش ۱، صص ۱۵۰-۱۲۷.
- جهانگیری، جهانگیر؛ محمدی، نسرین (۱۳۹۷). تبیین جامعه شناختی رابطه امید سیاسی و بی تفاوتی اجتماعی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شیراز). فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۷، ش ۱، صص ۱۵۰-۱۲۷.
- خرمایی، فرهاد؛ فرمانی، اعظم؛ سلطان، اسماعیل (۱۳۹۳). نقش صبر به عنوان یک فضیلت اخلاقی و شخصیت در پیش‌بینی ناامیدی دانشجویان. فصلنامه اخلاق پزشکی، دوره ۸، ش ۲۸، صص ۱۹۹-۱۶۷.
- خرمایی، فرهاد؛ فرمانی، اعظم؛ سلطان، اسماعیل (۱۳۹۳). نقش صبر به عنوان یک فضیلت اخلاقی و شخصیت در پیش‌بینی ناامیدی دانشجویان. فصلنامه اخلاق پزشکی، دوره ۸، ش ۲۸، صص ۱۹۹-۱۶۷.
- رابینگتن، ارل؛ واینبرگ، مارتین (۱۳۹۶). رویکردهای نظری هفت‌گانه در بررسی مسائل اجتماعی، رحمت الله صدیق سروستانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رابینگتن، ارل؛ واینبرگ، مارتین (۱۳۹۶). رویکردهای نظری هفت‌گانه در بررسی مسائل اجتماعی. رحمت الله صدیق سروستانی، چاپ سیزدهم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راش، مایکل (۱۳۸۱). جامعه و سیاست؛ مقدمه‌ای بر جامعه شناسی سیاسی. منوچهر صبوری، تهران: نشر سمت.
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۸). آنومی یا آشفتگی اجتماعی. تهران: انتشارات سروش.